

HISTORISK TIDSKRIFT
(Sweden)

124:4 • 2004

Patroner och underlydande i godssamhället

Lars Nyström, *Potatisriket, Stora Bjurum 1857–1917. Jorden, makten, samhället*, Diss, Avhandlingar från Historiska institutionen, Göteborgs universitet, 33, Göteborg 2003. 434 s.

Nyströms avhandling är en studie inom en av den svenska arbetarhistoriska forskningens paradgrenar, det paternalistiska förhållandet mellan arbetsgivare och anställda. Det som skiljer denna avhandling från andra är författarens val av undersökningsområde. Han studerar nämligen förhållandet mellan patron och underlydande i ett godssamhälle, Stora Bjurum, under perioden 1857–1917. Avhandlingen består av två delar. I den första beskrivs Stora Bjurums ekonomiska historia, dess geografiska uppbyggnad, produktion, arbetsorganisation och teknik. Kapitel 2 behandlar tidigare svensk agrar- och godshistorisk forskning. Historieforskningens bild av storjordbrukets fördelar är splittrad. Sett i ett historiskt perspektiv framstår 1880-talet som en brytningstid då efterfrågan försköts mot de dyrare animaliska livsmedlen vars produktion var mindre lämpad för stordrift. Samtidigt ökade konkurrensen om arbetskraft både från industrin och genom emigrationen. Lönerna fördubblades från 1890 till 1910, vilket slog hårt mot storjordbrukets lönsamhet. På Stora Bjurum odlades en arbetsintensiv gröda, potatis.

I kapitel 3 diskuteras godsets ekonomiska historia under Paul Jönsson 1857–1892. Tyngdpunkten ligger på det moderniseringsprojekt som genomfördes av den nye ägaren och den organisation som byggdes upp. I kapitel 4 behandlas utvecklingen under det industriella genombrottets tid 1892–1914. Här studeras hur den växande internationella konkurrensen med fallande priser och stigande löner påverkade egendomen, dess produktion och arbetsorganisation. Därefter får vi följa ägarens arbete med den stora omvandlingen av Stora Bjurum. Vid mitten av 1870-talet började moderniseringsprojektet närma sig sitt slut. Godset hade då förändrats såväl ekonomiskt och socialt som kulturgeografiskt och demografiskt.

Avhandlingens första del är en välskriven och omistlig kronologiskt disponerad beskrivning av godsets ekonomiska historia. Den skapar en utmärkt förståelse för politikens materiella förutsättningar. Del II inleds med en genomgång av begreppet patriarkalism. Nyström tar sin utgångspunkt i Börje Harnesks diskussion av begreppet enligt vilken de tre principerna olikhet, ömsesidighet och helhet måste föreligga för att en relation skall kallas patriarkalisk. Utifrån denna definition hävdar Nyström att den tidigare forskningen i huvudsak koncentrerat sig på principen om ömsesidighet, vilket han menar skapat förvirring

kring begreppet. Hans lösning är att utgå från patriarkalismen som socialt system. Principerna olikhet och helhet sätts då i fokus. Ett patriarkalt socialt system definieras som ett samhälle vars offentliga funktioner är sammanflätade med de privata – där allt fungerar som "ett enda hushåll" (helheten) och där all makt är samlad i händerna på en herre (olikheten). Författaren understryker att forskningen hittills haft en miljö- såväl som tidsmässig slagsida och att nästan alla undersökningar har handlat om brukssamhällen och fabriker. Dessutom har forskningen, menar Nyström, behandlat i stort sett samma tidsperiod – ett smalt tidsnitt kring sekelskiftet 1900. Detta påstående jävas emellertid direkt av de forskare han refererar till på sidan 140, not 17. Nyströms forskningsöversikt har en del brister. Förklaring till att fokus legat på denna tidsperiod är att det var under den tiden som mindre bruk slogs ut i den internationella konkurrensen och de kvarvarande koncentrerade tillverkningen till få och större anläggningar. En ny modern produktionsordning etablerades och arbetarklassen började formera sig. Arbetarfrågan omnämns som tidens mest brännande sociala problem, ett hot som skulle avvärjas genom att arbetarna bereddes större trygghet och en närvarande patron. Patriarkalismens ideologi kunde söka stöd hos olika traditioner. Från att tidigare ha varit reaktiv till sin karaktär, det vill säga ett tvång och nödvändigt ont, blev patriarkalismen proaktiv – medveten och systematiskt planlagd. Några rader om detta hade varit på sin plats i Nyströms forskningsöversikt.

I kapitel 6 riktas fokus på godsets "välfärdssystem". Under Paul Jönssons tid fördes en restriktiv fattigvårdspolitik där grundprincipen var enkel, de gamla skulle försörja sig själva så länge och i så hög grad som möjligt. Bakom den patriarkala givmildheten på Stora Bjurum fanns en helt annan logik än i de bruksmiljöer som studerats inom forskningen. Den byggde inte på tryggheten i ett generellt välfärdssystem utan på osäkerheten i ett personligt beroendeförhållande. Paul Jönsson dog 1892 och efterträddes av sonen Alfred. Successivt ändrade det patriarkala styret karaktär; arbetarnas utbyte blev större och av mer praktisk betydelse samt mindre beroende av direkta värdenadsbetygelser. Alfred Jönssons regim innebar emellertid inte något definitivt brott med faderns stränga styre. Nyström menar dock att rent principiellt framstår de försiktigt progressiva dragen i Alfred Jönssons socialpolitik som ett trendbrott. Hans gåvor ges på ett systematiskt och förutsägbart sätt vilket i praktiken innebar att de till sin funktion närmade sig rättigheter.

För att förstå Alfred Jönssons nya politik måste den sättas in i ett bredare historiskt perspektiv. Mot de radikala krafterna behövdes en patriarkal ideologi med ett konkret innehåll. Det är mot denna bakgrund som såväl småskolans tillkomst som kyrkoreoveringen och den försiktigt förbättrade omsorgen om de fattiga bör förstås. Under trycket av ökande konkurrens om arbetskraften, den begynnande demokratiseringen och hotet från arbetarrörelsen började det patriarkala styret att fungera efter delvis nya principer. Av Nyströms genomgång framgår

tydligt att Paul Jönsson följde den sparsamma linjen. Han intresserade sig knappast heller för att utnyttja kyrka och skola för att implementera hustavlans husbondeideologi. Varför? Med tanke på vad forskningen har att säga om 1800-talets västsvenska kärnområde, som formligen sjöd av religiositet, tycker jag att Nyström ytterligare kunnat problematisera frågan. Stod Stora Bjurum utanför denna rörelse? Jag tycker att den diskussionen har en del att tillföra förståelsen för Paul Jönssons kyrkopolitik. Längre fram skriver författaren, att Bjurumsborna inte var särskilt kyrkliga. Nå, brydde de sig då om att kyrkan förföll?

Patron var i alla händelser inte särskilt generös mot de underlydande. Det rörde sig om en givmildhet av symbolisk snarare än ekonomisk art. Systemet var dock inte helt på patrons villkor. Nyström anser att om vi vänder på perspektivet så skall vi finna att även patron i viss mån var dess fånge. Som exempel anför han påståendet att det nog varit svårt att helt plötsligt upphöra med att dela ut brännvinsransoner i samband med höskörden för "då hade med all sannolikhet arbetstakten sackat av betydligt och patron riskerat stå där med stora mängder obärgad hö" (s 161). Problemet med denna tolkning är vi inte kan veta om det förhöll sig på detta sätt eftersom det inte ges något exempel på ett sådant resultat. Vi vet inte om dessa gåvor institutionaliserades eller närmade sig en rättighet i sin funktion. Resonemanget bygger helt på den utbytesteoretiska förförståelsen.

Lördagen den 11 juli 1903 var en stor dag i Stora Bjurum då sockenkyrkan återinvigdes efter flera års renovering. Invigningen var, menar Nyström "en akt av stor ideologisk laddning". Den manifesterade nämligen den nye patron Jönssons ställning som hela godssamhällets välgörare och underströk den patriarkala ömsesidigheten mellan över- och underordnad. Alfred Jönsson genomförde även andra mindre reformer. Analysen av betydelsen av dessa reformer är ganska vidsträckt utan att några direkta belägg presenteras. Det är möjligt att Nyström har rätt när han hävdar att "det knappast kan råda något tvivel om att uppräckningen av kyrka och skola var efterlängtade reformer", även om Bjurumsborna inte var särskilt kyrkliga. Möjligen har Nyström också rätt i att den sociala samvaron på godset främjades, eftersom kyrkan och skolan var viktiga samlingsplatser i lokalsamhället och som sådana viktiga för dess självkänsla. Det är möjligt att denna gruppsykologiska tolkning håller. Problem som borde ha diskuterats för att förstärka en sådan tolkning är, till att börja med, kronologin i reformarbetet. Ett uppenbart problem när det gäller kyrkan är ju att Alfred Jönsson lät den förfalla i ytterligare sju år innan han vidtog åtgärder. Varför? Det dröjde sedan ytterligare fyra år innan han kunde framträda som samhällets välgörare.

Behovet av legitimitet var en viktig drivkraft bakom Alfred Jönssons välfärdsinriktade politik. Omfattningen av och takten i reformarbetet gör att man kan ifrågasätta hur stor roll legitimitetsbehovet spelade. Viktigare var sannolikt den ökade konkurrensen om arbetskraften. Under 1880-talet hade Stora Bjurum den näst högsta utvandningsfrekvensen i hela Skaraborgs län. Det är, menar Nyström,

mot den bakgrunden vi skall se Alfred Jönssons reformpolitik som innebar att ett drägligare samhällsklimat skapades på Stora Bjurum varför invånarna kunde förstås att stanna kvar på godset trots de låga lönerna. Resonemanget är bestickande och fångas väl in i den övergripande tes Nyström driver. Bevisningen är emellertid alltför indirekt för att vara helt övertygande. En lösning på det indirekta resonemangets problematik hade varit att mer systematiskt följa upp redovisningen av nettoutvandringen från 1880–1890, Paul Jönssons tid, och undersöka om det skedde förändringar under Alfred Jönssons tid. Stannade folk kvar? Vilka flyttade ut och vilka flyttade in? Hade arbetarna verkligen valmöjligheter? Vilka alternativ fanns? Mot bakgrund av länets låga industrialiseringstakt och städernas litenhet kan man tänka sig att dessa externa orsaker är en del av förklaringen till möjligheterna att hålla lönerna på jämförelsevis låg nivå. Detta borde ha diskuterats mera.

I kapitel 7 granskas häradsrättens protokoll i syfte att få kunskap om hur patron utövade sin makt över lokalsamhället och vad de underlydande kunde göra för att hävda sina intressen. Här utgår Nyström från antagandet om Stora Bjurum som ett i alla delar fungerande patriarkalt samhälle. I ett idealtypiskt sådant utgör det juridiska systemet en integrerad del av den patriarkala helheten och alla stridigheter hanteras därför internt. Mot den bakgrunden undersöks tvisterna inför häradsrätten i Gudhem, tvister som utgör avvikelser från detta idealtypiska tillstånd. Vilka typer av konflikter kunde inte det sociala systemet vid Stora Bjurum hantera på egen hand? Totalt trettio rättegångar rörde konflikter inom godssamhället under undersökningstiden. Här finns också ett tydligt kronologiskt mönster då de allra flesta är koncentrerade till Paul Jönssons tid. I den fortsatta framställningen undersöks detta spänningsfält i fem delkapitel.

Det första delkapitlet rör rättegångarna mellan patron och hans underlydande. I de konflikter som Nyström specialstuderar förlorar patron i samtliga fall. Trots utfallet menar Nyström att de underlydande utsattes för en sträng behandling som inte kan förklaras som ett uttryck för patrons moraliska egenskaper. För att förstå måste man utgå från mer rationella utgångspunkter, det vill säga betrakta rättssakerna som ett handlingsmönster inom ramen för det sociala systemet på godset. Till skillnad från de rikligt tilltagna sociala institutionerna i brukssamhällen fanns, som bekant, i Stora Bjurum inga liknande incitament som gjorde de underlydande villiga att underkasta sig patrons vilja. När väl den första reformfasen var över och en ny generation torpare tagit plats på godset blev behovet av hårda bestraffningar mindre. Problematisk är Nyströms tolkning av det han kallar den "informella gårdsrätten" på Stora Bjurum. För det första var det, av exempen att döma (s 199–202) inte naturligt att initialt vända sig till patron. I båda fallen redovisas fortsatta stridigheter. Vad säger det om patrons allmakt? När Nyström frågar hur betydelsefull denna informella rättskipning var för konflikthanteringen på godset, konstaterar han att det är svårt att ge något svar, eftersom de

två fall han redovisar är de enda. Han hävdar då att tystnaden i källmaterialet talar för att systemet i själva verket var mycket effektivt, eftersom det bara var när "gårdsrätten" inte fungerade som vi får vetskap om dess existens. Som stöd för tolkningen anförs parternas beteende i de återstående rättegångarna mellan underlydande på godset under Paul Jönssons tid. Av totalt åtta rättegångar avbröts fem redan vid första sammanträdet. Av detta drar Nyström slutsatsen att patron fått rättegångarna överförda till "gårdsrätten". En, inte alltför djärv, alternativ förklaring kan ju vara att Stora Bjurumsborna använde domstolshotet som ett sätt att driva fram ett avgörande. De kan ju ha kommit överens själva utan patrons inblandning. Det mest problematiska med tolkningen är att samtliga konflikter tog vägen förbi patrons "informella gårdsrätt". Kan det vara så att Stora Bjurumsborna inte tillmätte honom den legitimiteten? Besvärlig blir tolkningen när Nyström sedan förklarar att "gårdsrätten" inordnades under godsets "vädjoinstitution". För att få hjälp i en konfliktsituation måste de underlydande be om det. Men Nyströms egna exempel faller inte så väl in i tolkningen. En minst lika rimlig tolkning är att det var patron som väddade till de underlydande att vända sig till gårdsrätten för att lösa konflikten – inte de underlydande som vände sig till honom. Eller hade de alla blivit avvisade i första skedet och sedan vänt sig till häradsrätten? När Nyström sedan sammanfattningsvis ställer frågan om Paul Jönsson skall betraktas som "god fader" eller "gudfader" skulle jag svara: ingendera. Jämförelsen mellan Paul Jönsson och maffiabossen är fördunklande istället för klargörande. Självklart kan vi i någon vardaglig mening hitta likheter men den grundläggande skillnaden är så viktig att alla likheter i övrigt förminsas. I sina strävanden att maximera sina inkomster hade de att ta hänsyn till olika spelregler. Till skillnad från de underlydande lantarbetarna i Corleone kunde deras bröder i Stora Bjurum stämma patron inför rätta och avgå med seger. När patron Jönsson försökte komma åt sin landbo hade en motsträvig landbo i Corleone redan mött sitt öde. Här hade jag hellre sett en återkoppling till den brukshistoriska forskningen och jämförelser med hur brukspatronerna utnyttjade sina maktresurser genom privata reglementen och sanktionssystem.

I delkapitlet "Beroendets begränsningar" behandlas det dagliga arbetets konflikter under Paul Jönssons tid. Genom två konkreta rättsfall, som båda handlar om konflikter i arbetet mellan befäl och torpardrängar, försöker Nyström dels bringa klarhet i hur arbetssituationen såg ut på gårdarna, dels vilka upplysningar rättsfallen kan ge om godsledningens maktutövning. Även om det är svårt att avgöra hur pass representativa dessa konflikter var rörde de en av godsorganisationens mest känsliga punkter – kontrollen över arbetet på åker. Problemet var att det inte alltid var torparen som utförde dagsverken på herrgården; ofta utfördes de genom ombud, av en son eller dräng vilkas relation till patron var indirekt, det vill säga de stod fria från det personliga beroendet. På en högre teoretisk nivå kan detta, menar Nyström, betyda, att den sociala organisationen i samhället

Stora Bjurum kännetecknades av en dubbelhet. Den sociala organisationen bestod dels av en hushållssfär som var patriarkal till sin karaktär, dels av en arbetssfär som också var hierarkisk, men inte i första hand upprätthölls genom personliga beroendeförhållanden. Problemet tydliggörs i det spännande delkapitlet "En rättares död".

Under Alfred Jönssons tid utspelade sig inte en enda rättslig konflikt mellan de styrande och underlydande på godset. I det avslutande delkapitlet relaterar Nyström denna utveckling till mer övergripande samhälleliga skeenden som industrialiseringen och den begynnande demokratiseringen. Arbetssfären blev mer patriarkal. Efter sekelskiftet blev det för dyrt för torparen att hålla sig med dräng, och dagsverken fick skötas inom ramen för familjen. Patron tvingades knyta an till en patriarkal ideologi där ömsesidigheten och samhörigheten inom godssamhället betonades. Tolkningen vilar, vilket Nyström också framhåller, på ett tunt empiriskt material.

I avhandlingens åttonde kapitel avhandlas arbetskonflikterna på Stora Bjurum 1907 och 1917. Då patron 1907 befann sig i Italien vände sig arbetarna till inspektorn med sina krav, vilka denne avvisade, vilket i sin tur utlöste en strejk. När patron återvänt fördömde han strejken och uppmanade arbetarna att omedelbart återvända till arbetet. Några dagar senare gavs order om att alla de underlydande skulle samlas på slottsgården där patron framträdde omgiven av hela sin familj och tillkännagav att han, efter att först ha visat vem som bestämde, ämnade tillmötesgå arbetarnas krav. 1917 drevs godset som sterbhus av Alfred änka, Tyra Jönsson och med barnen som delägare. Arbetarna hade nu inlemrats i ett större organisatoriskt sammanhang med nära kontakter med arbetarrörelsen i västra Sverige. Mot bakgrund av bland annat vissa försämringar efter Alfred Jönssons död och den revolutionsstämning som rådde i landet och Europa 1917 redogör Nyström för den konflikt som utbröt detta år. Resultatet av konflikten blev en stor framgång för arbetarna som i stort sett lyckades genomdriva nästan alla sina krav.

Hur kom det sig att arbetarna på Stora Bjurum gick ut i strejk 1907 och 1917? De dåliga lönerna var naturligtvis en orsak men den ekonomiska bakgrunden till de båda strejkerna på var mer komplicerade än så. Olika grupper av arbetare hade skilda och inbördes svårförenliga intressen. Vissa strejkade uppenbarligen i strid med egenintresset. Hur skall detta förklaras? Här tar Nyström sin utgångspunkt i den peruanske agrarsociologen Julio Cotlers beskrivning av det sociala systemet vid de stora andinska haciendorna som en triangel utan bas. Alla trådar löper uppåt i hierarkin, upp till patron. Det finns en del som talar för att Stora Bjurum skulle kunna beskrivas på samma sätt. De orättvisa arrendena vid godset var ett system som försvagade dess bas och förstärkte linjerna uppåt, mot patron. Men var de starka banden av personligt beroende till patron den viktigaste relationen inom lokalsamhället? Med inspiration från E P Thompson hävdar Nyström att en

stark patron inte utesluter ett starkt folkligt lokalsamhälle. Här fanns en horisontell samling som kunde fungera som motkraft till de vertikala banden av personligt beroende gentemot patron.

Eftersom Nyström bygger hela sin framställning och tolkning av 1907 års strejk på i huvudsak en källa, *Handelstidningens veckoblad* 17/4 1937, hade det varit på sin plats att mer utförligt diskutera de källkritiska aspekterna. Viktiga fakta i samtida källmaterial styrker, hävdar Nyström, hans tolkning. Men om uppgifterna i *Handelstidningens veckoblad* jämförs med uppgifter som ges i till exempel *Falköpingsposten* 16/4 1907 ser man att de inte helt stämmer. När Nyström analyserar den politiska kulturen på Stora Bjurum och strejken 1907 utgår han från slutsatsen att Alfred Jönsson avsevärt hade förbättrat livsvillkoren för sina underlydande. Slutsatsen är att det förbättrade "välfärdssystemet" inte utgjorde något hinder utan bildade en förutsättning för den utveckling av arbetarnas kollektiva politiska förmåga som ägde rum efter sekelskiftet. Analysen är elegant men den förutsätter att vi accepterar tanken att reformerna verkligen fick det genomslag som författaren hävdar. Som framgått vilar den mer på rimlighetsresonemang, källors tystnad och argumentation utifrån tesen om patriarkal politisk kultur än på stöd i empirin.

Tolkningen av Stora Bjurumbornas beteende i 1911 års riksdagsval avslöjar författarens bristande kunskaper om den samtida politiska kartbilden; han förefaller inte medveten om att liberalerna tillsammans med SAP utgjorde den politiska vänstern. Stora Bjurumborna röstade mot den patriarkala ideologin redan 1911, då de lade sina röster på liberalerna och inte på patron och hans verklighetsbild. När de röstade på socialdemokraterna i valet 1914 var patron sedan tidigare medveten om vart vindarna hade blåst. Valet 1914 skedde två månader efter patron Alfred Jönssons död och majoriteten av arbetarna vid godset röstade på SAP. Bakom denna utveckling låg, menar Nyström, flera samverkande faktorer. Alfred Jönssons död måste ha haft betydelse. Genom sin auktoritet hade han kanske varit det största hindret för arbetarrörelsens utveckling i Stora Bjurum och när ingen längre tycktes lyssna till arbetarnas vädjan till den patriarkala ideologin gällde det att söka nya bundsförvanter. Vid valet hösten 1920 övergav merparten av väljarna vid godset socialdemokratin. Vad hade egentligen hänt? Nyström menar att mycket talar för att vändpunkten kom drygt två månader efter riksdagsvalet 1917. Den 13 oktober bjöd nämligen godsägarinnan Tyra Jönsson med familj godsets underlydande på skördefest. Denna fest skall, menar Nyström, förstås som ett slags försoningsakt. Här borde Nyström i sin analys ha vägt in och diskuterat i vad mån den splittrade lantarbetarrörelsen påverkade de underlydandes förmåga att utmana rådande ordning. Stora Bjurums lantarbetare saknade ju en viktig maktresurs.

Nyströms avsikt med avhandlingen är att studera godssamhällets totala historia. En sådan ambition kan man inte förverkliga utan att beröra genusproble-

matiken. Här och var framträder kvinnor i de mest skiftande situationer, som arbetskraft, arbetskraftsreserv, hushållerskor och som motståndare till att männen strejkar. Vilka platser och sysslor tilldelades kvinnorna i denna patriarkala maktstruktur? Att till exempel patron Alfred Jönsson startade en sömnadsskola för flickor säger ju något om denna maktstruktur. Nyström berör inte denna problematik, vilket är en brist. Här borde han motiverat varför detta perspektiv valts bort.

Sammanfattningsvis kan ändå konstateras att Lars Nyström åstadkommit en intresseväckande avhandling. Den är väldisponerad och välskriven med genomgående problematiserade övergångar som gör det lätt att följa resonemangen. Faktum är att författaren lyckats med något så ovanligt som att skriva en avhandling som kan sträckläsas, en framställning fylld av liv och färg. Del I är en välskriven beskrivning av godsets ekonomiska historia, av hur detta väldiga potatisrike vid Hornborgarsjön växer fram och förvaltas under 1800-talets senare hälft fram till 1914.

Allvarligare brister återfinns däremot i del II. Allt för ofta tvingas Nyström när källorna tiger att förlita sig på indirekta rimlighetsresonemang och e silentioargumentation. Visserligen är det forskarens uppgift att lägga pussel, men det kunde ha tillförts flera viktiga bitar om mera systematiska kompletteringar av till exempel befolkningsstatistik hade gjorts. Önskvärt hade också varit om blicken oftare höjts över den lokala nivån för att fånga in och urskilja bakomliggande mer generellt verkande faktorer samt att författaren diskuterat uppenbara alternativa tolkningar. Det positiva är att Nyström driver sin systemteoretiska ansats konsekvent och uppslagsrikt, vilket stimulerar till diskussion och ifrågasättande. Genom att vidga perspektivet både tids- och miljömässigt har han tillfört den svenska arbetar- och agrarhistoriska forskningen ny kunskap. Den som herefter ger sig i kast med en av den svenska arbetarhistoriska forskningens paradgrenar måste ta vägen genom Stora Bjurum.

Christer Ericsson *

* Fakultetsopponent